

**ПРОБЛЕМА ПРИЙМЕННИКІВ СОЦІАТИВНОСТІ
ТА ЇХНЯ ЗНАЧЕННЄВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ
В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті теоретично обґрунтовано окремішність прийменників соціативності, запропоновано нову докладнішу значеннєву диференціацію цієї групи логічних прийменників в українській літературній мові.

Ключові слова: прийменники соціативності, логічні прийменники, семантична диференціація прийменників соціативності.

На сучасному етапі дослідження слов'янської граматичної системи спостерігаємо різні підходи мовознавців у вивченні прийменникової системи: розмежуванні власне-прийменників та їхніх функціональних еквівалентів, з'ясуванні наявності або відсутності лексичного значення прийменника, семантичній класифікації прийменників тощо (див. праці Г.С.Балабан, М.В.Всеволодової, І.Г.Данилюка, А.П.Загнітка, М.Й.Конюшкевич, Н.Куш, Ч.Ляхура, Г.В.Ситар, І.А.Щукіної та ін.). Для парадигматики прийменників у сучасному її вияві характерні прояви варіативності, синонімії, антонімії, омонімії (синкретизму) та інших системних відношень (контамінації, імпліцитності), тому наявні класифікації семантико-граматичних відношень українських прийменників вимагають свого доповнення, уточнення й суттєвого поглиблення з урахуванням нових семантичних функцій прийменників.

За Г. Балабан [2, с.60], у межах логічної групи українських прийменників серед 12 підгруп виокремлюємо підгрупу соціативності. З-поміж логічних прийменників соціативні – найрозгалуженіші на мікрогрупи, кількісний склад цієї підгрупи найістотніше змінився з 80-х років ХХ ст. [2,

с.214], а тим часом в Україні не існує системних досліджень прийменників соціативної семантики.

Мета нашої роботи полягає у вивченні соціативних семантико-граматичних відношень українських прийменників та їхніх функціональних еквівалентів. Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати суть поняття „соціативність”; 2) обґрунтувати окремішність прийменників соціативності в групі логічних прийменників сучасної української мови; 3) виявити соціативні власне-прийменники та їхні функціональні еквіваленти; 4) окреслити семантичні мікрогрупи власне-прийменників та їхніх функціональних еквівалентів у межах підгрупи соціативності. Дослідження спирається на фактичний матеріал Словника українських прийменників [13] і власну картотеку.

За І. Вихованцем [4, с.198–199], поділяємо прийменники на три семантичні групи (просторові, темпоральні й логічні), які об'єднують певні підгрупи зі своїми мікрогрупами. Перші дві групи ретельно проаналізовані й послідовно диференційовані в працях українських мовознавців А.Колодяжного (1960), З.І.Іваненко (1972), І.К.Кучеренка (1973), І.Р.Вихованця (1980), Г.С.Балабан (2007), А.П.Загнітка (2007). Третя група – логічні прийменники – диференційована непослідовно, а найпроблемніші з цих прийменників такі, що виражають соціативні відношення.

Термін „соціатив” (англ. *sociative*, франц. *sociatif*) у мовознавстві використовується поряд із термінами „комітатив”, „асоціатив”, також можна зустріти назви „унітив”, „сумісний відмінок”, „супроводжувальний”, „сумісно-орудний” та ін. Припускається, що слов'янський орудний відмінок раніше виражав дві функції – соціативну й інструментальну, але на початок історичної епохи слов'янських мов соціативне значення безприйменникового орудного відмінка практично повністю зникло [9, с.10–11].

У довідкових лінгвістичних виданнях натрапляємо на згадування поняття соціативності в контексті відмінкових значень. Зокрема, у Лінгвістичному енциклопедичному словникові (стаття „Відмінок”)

зауважується, що роль супровідника, тобто особи, яка виконує дію разом з агенсом, виражається комітативом, або соціативом [8, с.356].

Російський мовознавець О. Архипов, досліджуючи типологію комітативних конструкцій, термін „соціатив” застосовує для показників, що маркірують категорію сумісності. На його думку, категорії комітатива й сумісності принципово незалежні одна від одної: сумісність може бути виражена без залучення комітатива, а комітатив – без залучення сумісності [1, с.56].

У своєму дослідженні використовуємо термін „соціативність”, позначаючи ним сумісність дії, у всьому розмаїтті її проявів. Прийменниками соціативності вважаємо такі, що виражають відношення сумісності, супроводу, співвияву, співучасті в одній справі кількох осіб, при чому діяльність цих осіб може бути як згідною, так і протилежною або ворожою.

На жаль, у сучасному мовознавстві системного дослідження прийменників соціативності до останнього часу не проводилось. Виокремлення соціативних відношень (сумісності, в широкому розумінні) знаходимо лише у деяких дослідників.

В. Виноградов назвав комітативними відношення прийменників, що означають супровід, сумісність, співучасть [2, с.686].

Таке ж значення – „супровідність, сумісність, співучасність” – подає і А. Колодяжний серед різних об’єктних семантико-граматичних відношень прийменникових конструкцій: *син з батьком, жили при матері* [7, с.122].

А. Загнітко в докладній класифікації смислових відношень, що виражаються українськими первинними прийменниками, звернувся до назви „комітативні”, кваліфікуючи відношення сумісності дії: *прийшли мати з сином, зайшли учитель з учнем* [5, с.124].

У підручниках сучасної української літературної мови також по-різному висвітлюється питання про прийменникові відношення соціативності. І. Білодід, не надаючи чіткої семантичної диференціації прийменників, зауважив, що відповідність значень прийменника й

відмінкової форми зумовлює зв'язки одиниць прийменниково-відмінкової конструкції. Тому, наприклад, з орудним відмінком поєднуються прийменники, що означають сумісність, супровідність [11, с.478]. М. Плющ також класифікує прийменникові значення, аналізуючи окремі прийменниково-відмінкові конструкції; одним із значень первинного прийменника з називається соціативний зв'язок осіб [12, с.300].

І. Вихованець першим серед дослідників прийменникової системи, використавши термін „соціативність” стосовно прийменникових значень, теоретично обґрунтував наявність соціативних прийменників і назвав кілька одиниць. Дослідник зазначив: прийменник з виступає виразником соціативно-просторового значення, через що мовознавці й підкреслюють його функціональну співвідносність із сурядними сполучниками [4, с. 174, 177].

У сучасній російській мові підгрупу соціативного значення виокремила К. Прусакова, зауваживши, що семантика цих прийменників близька до одиниць із семантикою умови, але за потреби прийменники цієї підгрупи після відповідних трансформацій можна замінити в реченні сурядним сполучником „і” [10, с. 115].

В українській граматиці підгрупу соціативності репрезентувала Г. Балабан, позначивши її центром первинний прийменник з. У межах цієї підгрупи дослідниця виокремила шість мікрогруп: власне-соціативного значення; соціативності – неподільного зв'язку; соціативності – способу дії; соціативності – керівництва, командування, заступництва; співвияву, співіснування; внутрішньої локалізації. Для диференціації соціативного значення авторка запропонувала 61 прийменниково-відмінкову форму, що з'явилася протягом останніх 25 років [2, с.134, 60].

У своєму дослідженні українських прийменникових новотворів Г. Балабан логічно вирізняє на функціональній основі власне-прийменники (яким властиве зневиразнення лексичного значення; регулярність уживання в синтаксичній позиції, притаманній прийменникам; неможливість вільної

заміни первинного прийменника, який входить до складу конструкції; неможливість поширення прийменниково-відмінкової форми узгодженим означенням; поширення в усіх досліджуваних функціональних стилях), функціональні еквіваленти прийменників (що характеризуються рідшим, ніж у власне-прийменників, уживанням у прийменниковій позиції; потенційною можливістю уведення до складу прийменниково-відмінкової форми узгодженого означення; наявністю семантичного відповідника з-поміж первинних прийменників; поширенням переважно в одному функціональному стилі). Окрім того, серед прийменникових еквівалентів дослідниця виокремлює форми й сполуки, що вживані як прийменники зрідка (або okazіонально): утворення, в яких супровідною постає певна образність, метафоричність і які вживаються в такій позиції спорадично [2, с.47–48].

Серед новітніх досліджень прийменникової системи варто підкреслити позицію авторів Словника українських прийменників, які, спираючись на підхід М. Конюшкевич, запропонували розмежування власне-прийменників і їхніх еквівалентів, а також внутрішню диференціацію еквівалентів: слова, вжиті у значенні прийменника; слова, що постають у функції прийменника; слова, які за аналогією виступають прийменниками; слова, що вжиті okazіонально як прийменники [13, с.9].

Концепція Г. Балабан видається нам більш стрункою й універсальною, тому в своєму дослідженні ми розмежовуємо власне-прийменники та їхні функціональні еквіваленти і сполуки, зрідка вживані в ролі прийменника.

Прийменникам та їхнім функціональним еквівалентам соціативної семантики властиве загальне значення сумісності. Г. Залізник й А. Шмельов виділяють три формальних фактори цього значення: тотожність дії, єдність місця, єдність часу, – зауважуючи, що жоден із них не є необхідним. Найменш обов'язковою є вимога тотожності дії: окрім випадків участі в спортивних або військових парадах, навряд чи знайдуться такі спільні дії, які складаються з ідентичних, синхронних і здійснених в одному місці дій [6,

с.451]. Так, прийменники *разом з* і *нарізно з* виражають сумісність дії (первинний прийменник з указує на участь у спільній справі), але з різною градацією її тотожності (до протилежності). Умови єдності місця й часу більш стійкі, однак і вони можуть порушуватися: *Вони [українці, відірвані від родин, батьківщини] повинні разом із нами колядувати, паску святити, оберігати традиції свого народу.* (Мельник О. Слово з Високого замку... // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 33.) – при цьому суб'єкти будуть виконувати тотожні дії в різних містах і навіть країнах, а зважаючи на питання часових поясів, і в різний час.

Визначимо ще декілька факторів, кожен із яких не є обов'язковим, але в сукупності всі вони кваліфікують значення соціативності і допомагають диференціювати соціативні прийменники сучасної української мови. Співробітництво може виражатися прийменниками *у співробітництві з*, *у співпраці з*, *у співавторстві з* тощо. Другорядність (за А. Архиповим – як ознака комітатива), або паралельність дії, проступає в прийменниках *аналогічно з*, *паралельно з*, *у серії*, *у складі* та ін. Протилежність дії ні в якому разі не заперечує сумісності, співучасті кількох осіб в одній справі, але з різних сторін її усвідомлення або з різним ступенем її схвалення: *в опозиції з*, *у зіткненні з*, *у розріз з*. Параметри керівництва й контролю можуть передавати прийменники *під керівництвом*, *під контролем*, *на чолі з*, *у розпорядженні*.

Вважаємо за необхідне розширити кількісний склад мікрогруп соціативності й суттєво поповнити систему визначених Г. Балабан прийменників соціативної семантики та їхніх функціональних еквівалентів.

У межах досліджуваної підгрупи виділяємо дрібніші мікрогрупи, що докладніше диференціюють соціативні відношення.

Власне-прийменники та їхні функціональні еквіваленти, що найзагальніше передають значення соціативності, відносимо до одиниць власне-соціативного значення. Центром цієї мікрогрупи виступає первинний прийменник *з* (*із*, *зі*), але тільки в поєднанні з іменником-назвою істоти в

орудному відмінку: *жити з батьком, дружити зі мною*. М. Плющ подає одним із значень прийменниково-відмінкової форми *з + О. в.* соціативний зв'язок осіб (*брат із сестрою ідуть*) [12, с. 300], а І. Білодід називає комітативним характер цієї конструкції, сюди ж зараховуючи й атрибутивне значення, і значення способу дії [11, с.478]. У словниковій статті СУП для цієї прийменниково-відмінкової форми не подано жодного прикладу, в якому б прийменник сполучався з назвою істоти [13, с.71], тому – навіть попри те, що соціативні (або комітативні, за А. Загнітком) відношення у виданні не розглядаються взагалі – аналіз прийменника з видається неповним.

До першої мікрогрупи також відносимо власне-прийменники *обік з, обіч з, обрuch з, побіч з, побіч, попліч з, попліч, поруч з, поряд з, спільно з, сумеж з, сумеженно з, сумежно з, суміж з, суспіль з, у поєднанні з, у сполученні з, у сукупності з, у супроводі*; функціональні еквіваленти *в унісон, в унісон з, вкупі з (укупі з), всуміш з, заодно з, невіддільно від, пліч-о-пліч з, разом з, сукупно з, у (в) присутності*; зрідка вживану в ролі прийменника *сполуку у пандан з*.

Мікрогрупу соціативності як неподільного зв'язку, за Г. Балабан, складають сполуки, що вказують на поєднання в одному цілому й нерозривність зв'язку [2, с.140]. Зараховуємо до цієї групи власне-прийменник *наодинці з*, що зафіксований у Словникові українських прийменників зі значенням способу дії [13, с.207–208]. Усі інші одиниці утворені „нарощенням” аналітичних прислівників на первинний прийменник *з*: функціональні еквіваленти *під руку з, по сусідству з, у (в) єдності з, у взаємодії з, у (в) комплексі з, у (в) союзі з, у (в) спілці з, у (в) співдружності з, у (в) співпраці з, у (в) співробітництві з, у (в) компанії з, у (в) контакті з, у (в) співавторстві з, у (в) складі з, у (в) сусідстві з, у (в) співвідношенні з, у відповідності з*, зрідка вживані сполуки *у (в) комбінації з, у (в) парі з, у (в) сув'язі з, у (в) тандемі з*.

Відтінку другорядності, або паралельності, набуває соціативне значення в сполуках мікрогрупи паралельного зв'язку (за Г. Балабан,

соціативності – співв'язу, співіснування). До власне-прийменників у (в) ряді, у (в) низці, у (в) системі, визначених Г. Балабан [2, с.153], додаємо одиниці *аналогічно з, відповідно з, нарівні з, урівні (урівень) з*, яким значення сумісності надає первинний прийменник *з*. До функціональних еквівалентів зі значенням соціативності – паралельного зв'язку відносимо *за аналогією з, одночасно з, паралельно з, у (в) лад з, у (в) паралель з, у (в) рядах, у (в) серії, у (в) складі, у (в) тон з, у (в) циклі*. Інколи вказує на те, що аналізований об'єкт перебуває в однаковому становищі з іншими однорідними об'єктами, функціональний еквівалент прийменника у (в) *наборі*.

На противагу соціативним прийменникам паралельного зв'язку, визначаємо одиниці, що вказують на протилежні сумісні дії. Складовими мікрогрупи соціативності – протиставного та зіставного зв'язку вважаємо власне-прийменники *всупереч (усупереч) з, навпіл з* та функціональні еквіваленти *в опозиції з, навспіл з, нарізно з, пополам з, порізно з, роздільно з, у (в) боротьбі з (у (в) боротьбу з), у (в) зіставленні з, у (в) зіткненні з, у (в) контрасті з, у (в) протистоянні з, у розріз (в розріз) з*.

Характерною особливістю досліджуваної підгрупи прийменників є те, що її соціативне значення тісно переплітається з іншими значеннями, що спричинило синкретизм значень її мікрогруп. Переважно синкретичний вияв мають значення причини та способу дії. Прийменникові одиниці соціативності – способу дії вказують на особливі, ієрархічні співвідношення між суб'єктами-діячами [2, с.143]. Цю мікрогрупу складають власне-прийменник *за сприяння (сприянням)* та функціональні еквіваленти прийменника *з відома, з дозволу, з допомогою, з супроводом, з участю, за допомогою, за підтримки (підтримкою), за посередництвом, за участі (участю)*.

Семантика соціативності увиразнюється в контексті та за добором синонімів. Словник українських прийменників надає такий перелік синонімів для сполуки *за сприяння*, зарахованої до функціональних еквівалентів із значенням прийменників способу дії та причини: *з використанням, з/за*

допомогою, з застосуванням, за підтримки, за підтримкою, за сприянням, засобами, шляхом. Для речення, поданого як приклад уживання аналізованого слова (*Німецький читальний зал відкритий з 1993 року за сприяння Гете-Інституту (Німеччина)*) [13, с.116], синоніми з використанням, з застосуванням, засобами, шляхом вважаємо неадекватними. Творячи синонімічний ряд *за сприяння – за сприянням – з/за допомогою – за підтримки – за підтримкою*, увиразнюємо соціативне значення власне-прийменника *за сприяння* й відносимо його до мікрогрупи соціативності – способу дії.

Синкретичність значень властива й одиницям мікрогрупи соціативності – причини: функціональним еквівалентам *з волі, з ласки, з подання, з примхи, за велінням, за дорученням, за ініціативи (ініціативою), за компанію з, за наказом, за почином, за пропозицією (пропозиціями), за уповноваженням, на вимогу* та зрідка вживаній у позиції прийменника формі *за клопотанням*. Якщо прийменники соціативності – способу дії вказують на те, що дія відбувається на основі згоди, підтримки, дозволу суб'єкта (названого словом у постпозиції) [2, с.143], то прийменники соціативності – причини посилюють вираження ієрархії у відношеннях суб'єктів: суб'єкт, названий словом у постпозиції, виявляє активність, ініціативу, виступає автором сумісної дії.

Прийменники соціативності – керівництва, заступництва, контролювання (за Г. Балабан, соціативності – керівництва, командування, заступництва) виражають семантику очільництва, вказують на особу, групу осіб, організацію тощо, яка спрямовує, захищає та контролює другого (підпорядкованого) суб'єкта дії. До цієї мікрогрупи відносимо власне-прийменник *під керівництвом*, функціональні еквіваленти *на чолі з, під владою, під головуванням, під егідою, під захистом, під знаком, під контролем, під опікою, під орудою, під охороною, під патронажем, під патронатом, під покривом, під покриттям, під проводом, під*

протекторатом, зрідка вживаний прийменниковий еквівалент *під омофором*.

Семантику сумісного розташування, певного місця в межах групи предметів, осіб і т. ін. виражають прийменники соціативності – внутрішньої локалізації: власне-прийменники *серед*, *у (в) колі*, *у (в) середовищі*, функціональні еквіваленти *в оточенні*, *у (в) товаристві*, зрідка вживані сполуки *у (в) комплексі*, *у (в) лавах*, *у (в) мережі*, *у (в) морі*, *у (в) поєднанні*, *у (в) родині*, *у світі*, *у (в) сім'ї*, *у (в) сукупності*. Первинний прийменник *серед*, як зазначав І. Вихованець, семантично наближається до форм *в + М. в. і всередині + Р. в.*, набуває значення місця в межах групи предметів, осіб тощо, коли поєднується з іменниками – назвами груп однорідних предметів або осіб [4, с.156].

У сучасній українській мові прийменники соціативності формують окрему групу логічних прийменників. Соціативні відношення базуються на поняттях сумісності дії, супроводу, співвияву, співучасті. Усього наша картотека налічує близько 150 прийменників соціативної семантики, які значеннєво досить неоднорідні. У межах цієї підгрупи пропонуємо диференціювати вісім мікрогруп: власне-соціативні; соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – способу дії; соціативності – причини; керівництва, заступництва, контролювання; внутрішньої локалізації.

Семантична диференціація прийменників соціативності вимагає поглибленого вивчення. Опрацювання мовних одиниць соціативної семантики дозволить упорядкувати певну кількість прийменників сучасної української мови.

Література

1. Архипов О.В. Типология комитативных конструкций: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.20 / Московский гос. ун-т. – Москва, 2005. – 190 с.

2. Балабан Г.С. Динамічні процеси в приєднаних системі сучасної української літературної мови: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. – К., 2007. – 283 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.-Л.: Русский язык, 1947. – 546 с.
4. Вихованець І.Р. Приєднанникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
5. Загнітко А. Приєднанники у структурі тексту: первинний і вторинний вияви // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 120–131.
6. Зализняк А. А., Шмелев А. Д. О том, чего нельзя сделать вместе. // Е. В. Рахилина, Я. Г. Тестелец (ред.). Типология и теория языка: От описания к объяснению. К 60-летию А. Е. Кибрика. – М.: Языки русской культуры, 1999, С. 450–457.
7. Колодяжний А. С. Приєднанники: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Мразек Р. Синтаксис русского творительного (структурно-сравнительное исследование). – Прага, 1964. – 198 с.
10. Пруссакова Е.М. Система производных предлогов современного русского языка: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / Кыргызский национальный ун-т им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2002. – 203 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – 430 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
13. Словник українських приєднанників. Сучасна українська мова. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.